

# שלמה זלמן אריאל: הערות ראשונות לפועלו של סופר, עורך,

## מעבד ומתרגם לילדים<sup>1</sup>

דר' ורד טוהר

### מבוא

שלמה זלמן ליבוביץ', הידוע בשם העט שלמה זלמן אריאל (להלן: שז"א), יכול להתהדר ברשימת תארים ארוכה ומגוונת במיוחד: סופר ומתרגם, מעבד ומביא לדפוס, מורה ומחנך, איש יהדות ומסורת ישראל, ולצד זה גם איש מדעי הטבע והמדעים המדויקים, סופר לילדים ועורך ספרי מידע לכל המשפחה.

בתפקידיו כעורך, מעבד ומתרגם, וכמי שהיה אחראי שנים רבות על אופיין של המקראות ללימוד עברית בבתי הספר, תרם שז"א רבות לעיצוב הקנון של ספרות הילדים העברית. הספקו היה אדיר. במהלך חמישים שנות פעילותו המקצועית כתב וערך עשרות ספרים. חלקם הוסיפו להתפרסם במהדורות דפוס רבות גם לאחר מכן.

קשה לדמיין את מפת הספרות העברית בלעדיו. סביר להניח כי כמעט ואין חנות ספרים, ספרייה ביתית או תכנית לימודים שאין בהן לפחות אחד מפרסומיו. השפעתו על הידע ועל הרגלי הקריאה של ילדים קוראי עברית בגולה, בארץ ישראל ובמדינת ישראל היא בלתי ניתנת לשיעור, גם בשל עושר התחומים בהם עסק וגם בשל העובדה שפרסם ספרים, כמעט לאורך כל המאה העשרים, ספרים אשר זכו למהדורות רבות ולתפוצה בלתי רגילה.

לפיכך תמוה, שתולדות חייו ומפעלו הספרותי של שלמה זלמן אריאל עדיין לוטים בערפל, ודומה שתרומתו המכרעת למפת הספרות העברית לילדים נשכחה. להתעלמות המחקרית מפועלו של שז"א ייתכנו הסברים אחדים. אפשר שהיותו עורך, מעבד ומתרגם מציב אותו מלכתחילה בשוליים, בעוד הסופר או המשורר הם שתופסים, בדרך כלל, את מרכז תשומת הלב. על אחת כמה וכמה כשהספר הוא ספר לימוד או כשקהל היעד הוא ילדים.

שז"א היה מחנך מובהק, איש התרבות העברית והציונית. את כל פעילותו הספרותית ניתן לעגן בתפיסת עולמו הציונית-עברית. כתיבתו נעשתה בשעות הפנאי לצד עבודתו כמורה וכמנהל בית ספר, ונבעה ממניעים אידיאולוגיים בלבד, שכן תמורה כספית לעבודתו הספרותית לא ראה.<sup>2</sup> לא מן הנמנע, אפוא, כי גם בשל כך לא נתפס שז"א כאיש ספרות הראוי לתשומת לב מחקרית. היבט נוסף שעשוי להסביר את חוסר העניין המחקרי בעבודתו נובע מהתכנים שבחר להביא בפני קהל קוראיו.

1 אני מודה מקרב לב לגב' אורה טבת ולגב' חנה גורדון, בנותיו של שלמה זלמן אריאל, אשר פתחו בפניי בנדיבות ובסבלנות אין קץ את ביתן ואת לבן, ואפשרו לי לאסוף מידע על אודות מפעלו הספרותי של אביהן המנוח.

2 לפי עדות בנותיו חנה גורדון ואורה טבת.

מתכנים אלה נשבה רוח אירופאית שהאידיאולוגיה הציונית התקשתה לקבל בבואה לעצב "צבר" חדש החף מזיכרון עברו הגלות.<sup>3</sup>

התעלמות מחקרית לא הייתה מנת חלקו של שז"א בלבד. מבחינה זו הוא נמצא בחברה טובה, וכמוהו יוצרים רבים לילדים, שעודם ממתנים למחקר שיסכם באופן ראוי את פעילותם בשדה ספרות הילדים העברית. חרף העובדה שבשנים האחרונות ספרות הילדים העברית זוכה להערכה ולבחינה מחודשת מן הפרספקטיבה ההיסטוריוגרפית,<sup>4</sup> דומה שפרקים רבים בתולדותיה נותרו עלומים, והם מצפים ליד מחקרית שתגאל אותם מאלמוניותם. במיוחד זקוקה לסיכום מחדש התקופה שבין מחצית המאה התשע עשרה לראשית המאה העשרים, תקופה שבה ספרות הילדים העברית מבססת את עצמה במסגרת התרבות העברית החדשה, ומניבה פרץ אדיר של יצירה הכוללת כמובן לא רק יצירות מקור, אלא גם עבודות תרגום ועיבוד. בכל אופן כבר בשלה השעה לכתובת מונוגרפיות מודרניות על אודות "החיילים האלמונים" של ספרות הילדים העברית.

עם חיילים אלמונים אלה נמנים אמנם גם סופרים ומשוררים לילדים שיצירתם המקורית לא זכתה לתהודה, אך תיאור זה "שמור" לעתים קרובות לאותם מעבדים, מתרגמים ומביאים לדפוס הנותרים לא פעם בשולי התודעה הציבורית הרחבה, שלא בצדק.<sup>5</sup> יוצרים אלה, ששז"א נמנה עמם, הם אשר בחרו מתוך אוצרות התרבות העולמיים והנגישו אותם עבור הקורא הצעיר, ובכך לא רק סייעו בהקניית השפה, אלא גם טבעו את חותם נטיות לבם והשפיעו השפעה מרובה על טעמו של קהלם הצעיר. התפריט הספרותי שממנו ניזונים דורות של ילדים הוא, למעשה, פרי בחירתם של אותם יוצרים הממלאים תפקיד חשוב בעיצוב התודעה הספרותית הילדית.

אלמוניותם היא אפוא בהיבט המחקרי בלבד, ומקורה בהיעדר התייחסות מחקרית הולמת אל היוצרים הללו. מבחינת קהל הקוראים הצעיר שלהם, לאורך הדורות, אין הם אלמוניים כלל וכלל. הסופרים הללו מימשו ביצירתם הענפה, הלכה למעשה, את שדה ספרות הילדים וביססו אותו, והם אחראים מתוך פרי יצירתם לעשרות רבות של עיבודים, תרגומים, מקראות לימודיות, ספרי לימוד ושאר חומרים. פועלם בשדות הללו תרם תרומה מכרעת לחשיפתם של ילדי ישראל לידע כללי, לספרות העולם ולאוריינות באופן כללי. אולם, כאמור, גם הקוראים הצעירים הללו לא היו בהכרח מודעים לאותם חיילים אלמונים, אשר עמלו מאחורי הקלעים על אותם תרגומים ועיבודים. בניגוד

3 לעניין זה ראו: משיח ס', **ילדות ולאומיות: ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים 1948-1970**. צ'ריקובר: תל-אביב 2000.

4 אופק א', **ספרות הילדים העברית: 1900-1948**, תל-אביב תשמ"ח; הראל ש', **קול מעמק קול מהר: פנים, תחנות ומהלכים בספרות העברית לילדים**, תל-אביב תשנ"ג; דר י', **ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורי-תרבותי**. תל-אביב תשס"ז; דר י', **קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930-1950**. ירושלים 2013.

5 בדומה לשז"א, אף אברהם עקביה (יעקובוביץ), הידוע בשם העט א.ל. יעקובוביץ' (1882-1964), אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' (א.ז. רבינוביץ') (1854-1945) ורבים אחרים, עדיין ממתנים למחקר שיסכם באופן ראוי את עשרות שנות פעילותם הספרותית בשדה ספרות הילדים העברית.

למשוררים כגון לאה גולדברג, נתן אלתרמן, אברהם שלונסקי ואחרים, אשר עמדו בחזית הזירה הספרותית לילדים והמוניטין שלהם כמשוררים למבוגרים ביסס מיד גם את מעמדם כמשוררים נחשבים לילדים,<sup>6</sup> יוצרים כמו שלמה זלמן אריאל נותרו בצלליה של הרפובליקה הספרותית. באופן כללי, נוטה המחקר הספרותי לתת במה ליוצרים שממילא תופסים את מרכז הבמה, ולהזניח את השוליים, אלא שבספרות הילדים השוליים שנוחחו רחבים למדי ועוד רבה המלאכה הנדרשת על מנת להאיר את הפינות הנעלמות הללו.

ייחודיותה של עבודה זו בראשוניותה. מטרתה למלא את החסר ולהנכיח מחדש את תרומתו החשובה של שלמה זלמן אריאל בתחום החינוך העברי והספרות העברית, ולתאר את פועלו ואת פרסומיו הרבים.

בספרות המחקרית מצויים אזכורים בודדים על אודות שלמה זלמן אריאל. למרבה האירוניה, דווקא קרבתו המשפחתית למשורר נתן אלתרמן, חושפת טפחים מהביוגרפיה שלו עצמו. שז"א היה דודו של נתן אלתרמן, אחיה הצעיר של אמו. בין משפחת ליבוביץ' למשפחת אלתרמן שררו יחסי קרבה חמים, ולפיכך לא יכלו הביוגרפים של אלתרמן להימנע מתיאור קורותיה של משפחת ליבוביץ'. כך, מתוך רסיסי מידע, ומתוך ראיונות עם שתי בנותיו של שז"א, ניתן היה לשחזר טפח מקורות חייו.<sup>7</sup> למרבה הצער לא דאגה משפחתו לשמר את ארכיונו. מלבד מסמכים בודדים ועותקים מודפסים של ספריו, לא נותרו ברשות המשפחה כתבי יד, יצירות גנוזות או כל מסמך אחר שהיה עשוי להעיד על חדר העבודה המטפורי של הסופר, ולשפוך אור על עולמו כיוצר. עובדה זו הקשתה עוד יותר על מלאכת אריגת הפרטים לכדי המכלול.

מאמר זה מבקש, כאמור, להתחקות אחר תולדות חייו ומפעלו הספרותי של שלמה זלמן אריאל ולחשוף את היבול העשיר שהניב לספרות הילדים העברית.

## ביוגרפיה<sup>8</sup>

שלמה זלמן ליבוביץ' נולד בשנת 1895. תאריך הלידה המדויק לא ידוע, אולם לימים נהגה המשפחה לציין את יום הולדתו בט"ו בשבט. שז"א נולד בעיירה ז'לובין (Zhlobin) השוכנת לחוף הדנייפר בחלק הדרום-מזרחי של בלרוס של ימינו. עיירה זו מנתה בשנות התשעים של המאה התשע

6 במסגרת מכלול המחקרים שהוקדשו ליצירתם של משוררי "שירת הארץ", הוקדשו גם מחקרים לספרות הילדים שלהם. ראו למשל: חובב ל', **יסודות בשירת הילדים בראי יצירתה של לאה גולדברג**, ירושלים: כרטא, תשמ"ז; שמיר ז', **תיבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2005; הלפרין ח', **המאסטרו: חייו ויצירתו של אברהם שלונסקי**, תל-אביב: ספרית פועלים, תשע"א, עמ' 439-447.

7 במיוחד הייתה לי לעוזר רב הביוגרפיה של אלתרמן שראתה אור לאחרונה. ראו: לאור ד', **אלתרמן: ביוגרפיה**, תל-אביב: עם עובד, 2013.

8 פרק זה נכתב באמצעות ראיונות עם גב' חנה גורדון וגב' אורה טבת, בנותיו של שז"א. כמו כן השתמשתי בנתונים המצויים בספריהם של דן לאור וזויה שמיר, ראו בהערות 6, 7 לעיל. ראו גם: דורמן מ', **נתן אלתרמן: פרקי ביוגרפיה**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1991, עמ' 18-64, קרסל ג', **לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, תל-אביב:

עשרה, 1760 תושבים, מחציתם יהודים. בית ליבוביץ' היה בית דתי ברוח חסידות חב"ד. לעיירה ז'לובין חשיבות מיוחדת בעולמה של חסידות חב"ד משום ששם התקיימה "החתונה הגדולה" בין נכדתו של "אדמו"ר הזקן" שניאור זלמן מלאדי, שהיה מייסדה של שיטת חסידות חב"ד והראשון בשושלת אדמו"ריה, לבין נכדו של רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, אף הוא מגדולי אדמו"רי חב"ד, הידוע בכינויו "סנגורם של ישראל".<sup>9</sup>

הוריו של שז"א הם סטרנה פרידה והרב שניאור חיים ליבוביץ'.<sup>10</sup> שניאור חיים היה אלמן ואב לבן ובת בוגרים. לסטרנה פרידה היו אלה נישואיה הראשונים, ולזוג נולדו שני ילדים: בלה (ילידת 1888) ושלמה זלמן, הצעיר ממנה בשבע שנים (יליד 1895). בלה ליבוביץ' נישאה לימים (בשנת 1908 או 1909) למחנך העברי יצחק (איזק) אלתרמן (אלטרמן), ולהם נולדו בן ובת: המשורר נתן אלתרמן (יליד 1910) ואחותו לאה אלתרמן (ילידת 1913). שלמה זלמן הכיר את זוגתו הניה רייס במוסקבה, בשנת 1914 לערך, ונולדו להם שתי בנות: חנה (נולדה בפולין ב-1922) ואורה (נולדה בישראל ב-1931).

מסיבות שאינן ידועות, עברה משפחת ליבוביץ' בשלב מסוים להתגורר בכפר אוברוביץ',<sup>11</sup> המצוי כשבעים קילומטר ממזרח לז'לובין. אף על פי שילדי משפחת ליבוביץ' חונכו על ברכי מסורת חב"ד, נבחנה בלה בבחינות האקסטרניות הממשלתיות, ומאוחר יותר אף למדה ריפוי שיניים בפקולטה לרפואה של אוניברסיטת ורשה,<sup>12</sup> ואילו שז"א התחנך בישיבת "תומכי תמימים" של חסידות חב"ד, ועד גיל שמונה עשרה כבר הוסמך לרבנות, בהתאם לתכנית הלימודים האחידה הנהוגה בישיבה. אין בידי נתונים באשר למיקומה של הישיבה.

בזמן היותו תלמיד בישיבה, ולאחר פטירתו המוקדמת של אביו, עזבה אמו את אוברוביץ' ועברה לעיר ורשה כדי להתגורר עם בתה וחתנה בלה ויצחק, בעוד שז"א נותר בישיבה כדי להשלים את הסמכתו לרבנות.<sup>13</sup> בוורשה עסק גיסו יצחק אלתרמן בהוראת עברית בבית הספר לנערים "העברי", שפעל בשיטת "עברית בעברית" בהנהלתו של אהרן לובשיצקי,<sup>14</sup> ולאחר מכן ייסד גן ילדים עברי, פתח סמינר להכשרת גננות לעבודה פדגוגית בעברית וחיבר ספרי לימוד.<sup>15</sup> עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עזבה המשפחה את ורשה, שבה התגוררה בהסדר לא חוקי, ונאלצה לשוב לרוסיה, ובסופו

ספריית פועלים, 1965, כרך א', עמ' 146-147; שרפשטיין צ', **תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים**, ניו-יורק: עוגן, תש"ט, כרך ג': בין שתי מלחמות עולם, עמ' 104.

9 על-פי לאור ד', **אלתרמן**, תל אביב: עם עובד, 2013, עמ' 16. הפרטים המלאים הושלמו על-ידי.

10 לפי אוריאל אופק ומנחם דורמן שמו היה נתן שניאור ליבוביץ'. ראו לפי: לאור ד', **אלתרמן**, תל-אביב: עם עובד, 2013, עמ' 780, הע' 4.

11 לאור, עמ' 16.

12 לאור, עמ' 22-23.

13 לאור, עמ' 19.

14 לאור עמ' 18.

15 לאור, עמ' 20.

של דבר השתקעה במוסקבה,<sup>16</sup> ולאחר 1918 עברה לקייב.<sup>17</sup> מאורעות מלחמת האזרחים באוקראינה הביאו את המשפחה לנדוד בשנת 1919 לקייב<sup>18</sup> ובשנת 1925 לעלות לארץ ישראל על סיפונה של האנייה "אסיה", שהפליגה מנמל העיר קונסטנצה שברומניה, לחופי הים השחור דרך מיצר הבוספורוס, אל נמל חיפה.<sup>19</sup> במהלך שנים אלו סיים שז"א את לימודי ההסמכה לרבנות. שנה לאחר תום ההסמכה עזב את העולם התורני. לא ידוע באילו נסיבות פקד אותו המשבר האמוני, אך לדברי אורה בתו, הוא היה חלק מזרם גדול של בוגרי ישיבות אשר נתפסו לרעיון הציוני הלאומי. הוא גזז את פאותיו, הפך לסוציאליסט ונסע למוסקבה בשנת 1914 בערך. לא ידוע מדוע הגיע דווקא למוסקבה, ייתכן שהיה זה בעקבות משפחתו, שהגיעה אף היא למוסקבה באותו הזמן. שז"א לא חזר עוד לאורח חיים דתי על פי ההלכה, ואף הקים את ביתו עם אישה שהייתה רחוקה מאוד מעולם המסורת. לימים נהג לומר לבנותיו שהמצווה החשובה ביותר היא עצם החיים בארץ ישראל, ככתוב: "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה" (תוספתא, עבודה זרה ה' ב'). מאותו הטעם בחר שז"א לציין את יום הולדתו באופן סמלי בט"ו בשבט, חג הנטיעות בארץ ישראל.

במוסקבה למד לתואר אקדמי במזרחנות. בכרטיס הסטודנט שלו אמנם נכתב שהוא לומד משפטים, אולם למעשה, לדברי בתו חנה, למד מזרחנות. במוסקבה קיבל את משרתו הראשונה כמורה לעברית בבית הספר היהודי של שניאור זלמן פוגצ'וב, שעבד בשיטותיו של המחנך ההומניסטי הרוסי סטניסלב שאצקי שהושפע רבות מרעיונותיו של ג'ון דיזאי. נראה שכך מימן את לימודיו ורכש את ידיעותיו הראשונות בפדגוגיה ודידקטיקה. יש לציין כי בשלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים הייתה הוראת העברית, שבה עסקו שלמה זלמן וגיסו יצחק אלטרמן, עיסוק מקובל בקרב צעירים אינטלקטואלים יהודים.

את אשתו הניה רייס הכיר שז"א במוסקבה, בזמן לימודיו. הוא שכר חדר בבית משפחתה, שגרה במוסקבה בזכות הסבא, שהיה הרב הראשי של מוסקבה. אמנם על יהודים נאסרו מגורים מחוץ לתחום המושב, אך הרוסים ביקשו להראות שהם מאפשרים חופש דת, וכך הוא מונה לרב הראשי של מוסקבה. אולם אותו סבא ביקש לעלות לארץ ישראל. הוא עלה לבדו כדי להכין את הקרקע לעלייתם של אשתו וילדיו, אך בסופו של דבר הוא נפטר ונקבר בטבריה או צפת.<sup>20</sup> אשתו וילדיו נותרו במוסקבה, והמשפחה החלה להתפרק ובמקביל להתרחק מאוד מהיהדות. הניה רייס עצמה, שהיא נכדת הרב, לא ידעה עברית ולא היה לה מושג בענייני יהדות, ולמעשה התקשתה מאוד גם לאחר העלייה לרכוש עברית טובה והמשיכה לדבר יידיש בבית. בני הזוג אף לא נישאו מעולם כדת משה וישראל.

---

16 לאור, 24.

17 לאור, 27.

18 לאור, 28.

19 לאור, 45.

20 לפי אורה טבת. מקום הקבורה המדויק אינו ידוע למשפחה.

לאחר היכרותם במוסקבה עזבו זלמן והניה את מוסקבה, ועברו לעיר קובל (Kovel) שבחבל ווהלין ששכן אז בתחום פולין, והיום בצפון מערב אוקראינה, סמוך לגבול עם פולין של ימינו. שם נולדה בתם הבכורה חנה. המעבר לקובל הצריך את "גניבת הגבול" בין רוסיה לפולין, ונעשה בעזרתם של קרובי משפחה רחוקים שגרו בעיירה קטנה על הגבול, והתפרנסו מהברחת סחורות ובני אדם משני צדי הגבול.

לא ידוע מהי הסיבה לעזיבתם את מוסקבה, ולהמשך נדודיהם במזרח אירופה: האם היה זה מתוך בחירה או בריחה מפני אנטישמיות גואה ושמועות על סכנת פרעות מתקרבת, או בגלל המצב הפוליטי וחילופי השלטון התדירים בחבלי הארץ הללו שהשפיעו גם על היחס ליהודים. אף משפחת אלתרמן, יחד עם האמא סטרנה פרידה עברו כל הזמן מעיר לעיר, וייתכן שכך היה מקובל באותה תקופה מבחירה או מכורח. בכל אופן, ידוע שאנשי החינוך העברי נדדו מרוסיה לפולין, אשר בה לא שררו ההגבלות החמורות שהוטלו על החינוך העברי ברוסיה.<sup>21</sup>

בתם הבכורה של הניה וזלמן, חנה, נולדה בשנת 1922, אולם רישום לידתה נעשה מספר חודשים מאוחר יותר, ולפיכך במסמכים הרשמיים היא ילידת 1923.

בקובל עסק שז"א בהוראת עברית, תנ"ך וטבע בבית הספר העברי "הרצליה", שם גם שימש כמנהל בית הספר בין השנים 1924-1921. בין השנים 1926-1921 לימד לסירוגין גם בגימנסיה העברית "תרבות" את מקצועות היהדות.

בסביבות שנת 1926 עזבה המשפחה את קובל. הניה ושלמה זלמן נפרדו מאמה של הניה, שהייתה חולה מאוד ולא יכלה להצטרף אליהם, ונסעו לוורשה אל הדוד של הניה, מאיר רייז (רייס), שהיה מהנדס. שז"א ומאיר רייז כתבו יחד ספרי לימוד בעברית בתחומי המינרלוגיה, הבוטניקה והמתמטיקה עבור תלמידים בבתי ספר יהודיים. לדברי חנה גורדון החינוך המזרח אירופי לילדי עשירים כלל מקצועות לימוד מיוחדים כגון מינרלוגיה, שהעידו על רמת לימודים גבוהה ועל רמת ידע גבוהה של הבוגרים. שז"א ודוד אשתו חשבו שאף בתי הספר היהודיים צריכים לכלול תכניות לימוד ברמה גבוהה שכזו. מכיוון שלא היו בנמצא ספרי לימוד בעברית במקצועות הללו, התגייסו שניהם למשימה. בשנת 1926 החליט שז"א לעלות לארץ ישראל. משפחת רייז נותרה בוורשה, ולימים נספתה בשואה.

שז"א עלה לארץ ישראל בראשית שנת 1926, כשהוא משאיר את אשתו ובתו הבכורה חנה בקובל (ולא בוורשה), אולי מפני ששם היו להניה ידידים או קרובי משפחה, שהיו יכולים לעזור לה להסתדר לבד עם התינוקת, ואולי מפני שהחיים היהודיים בקובל היו מפותחים מאוד וליהודי חבל ווהלין, בין שתי מלחמות העולם, היה שוויון זכויות מלא מטעם הממשלה הפולנית). על כרטיס העלייה שלו נכתב שמקצועו הוא חייט. ייתכן מאוד שכך הצהיר מפני שחייטות היה אחד המקצועות הנדרשים בארץ ישראל, אך מיד עם הגיעו לארץ התחיל לעבוד בהוראה בבית הספר של זרם העובדים בשכונת

21 שמיר ז', תיבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 6.

בורוכוב, כיום גבעתיים, ותוך פחות משנה הצליח להשיג אישורי עלייה גם לאשתו ולבתו. לאחר איחודה התגוררה משפחת ליבוביץ' מספר ימים בביתה של משפחת אלתרמן ברחוב ברנר 18 בתל אביב, ולאחר מכן עברה לדירה משלה בשכונת בורוכוב כדי לגור בסמיכות לבית הספר.<sup>22</sup> בשנת 1928 החל שז"א ללמוד לימודי יהדות באוניברסיטה העברית בירושלים. בידי אורה בתו מצויה תעודת הסטודנט שלו. ככל הנראה לא סיים את התואר, אולם נכונותו לעלות בכל שבוע לנסיעה ארוכה לירושלים כדי להוסיף ולרכוש לעצמו השכלה, בעודו "עולה חדש" ואב לתינוקת, מעוררת השתאות.

בשלהי שנות העשרים של המאה העשרים החל כנראה לאסוף טקסטים שלימים נכללו בספרו **101 מעשיות, אגדות וסיפורים**. הוא פגש את שושנה פרסיץ, מייסדת ובעלת הוצאת הספרים "אמנות" והראה לה את הטיוטות. פרסיץ התלהבה מאוד ומיד הסכימה להוציא את הספר לאור, ואף נתנה לו מקדמה. החוזה ביניהם נחתם בשנת 1929. הוצאת "אמנות" הייתה מוכרת כהוצאה לאור של ספרי ילדים בעלי נייר וכריכה איכותיים, המשלבים ניקוד ואיורים צבעוניים במטרה לחבב את הקריאה על הילדים, ולהעשיר את עולמם. הספר ראה אור בשנת 1930.

משסיים את עבודתו בבית הספר בורוכוב קיבל עבודה בבית הספר לדוגמה בנווה צדק תל-אביב, והמשפחה עברה להתגורר ברחוב הירקון 48 פינת אלנבי. שם נולדה בתו הצעירה, אורה, בשנת 1931. שז"א נהג לצעוד בכל בוקר ברגל לבית הספר לדוגמה, דרך שכונת שבזי. בשנת 1936 שוב התגוררה כל המשפחה בצוותא, עם בלה ויצחק אלתרמן והסבתא, ברחוב נס ציונה 5 בתל אביב, ושז"א ניהל את בית הספר "נס ציונה" שהיה ממוקם ממש באותו הרחוב. הוא המשיך לנהל את בית הספר "נס ציונה" גם כשמבנה בית הספר הועבר לרחוב גרץ.

לאחר פטירתו של יצחק אלתרמן בשנת 1939 עברה המשפחה לרחוב בן-עמי 7 בתל אביב, שם גרו בצמידות לדירתם של נתן אלתרמן ואשתו רחל מרכוס. היה זה בניין מפואר יחסית ובו מקרר חשמלי ושטיחים בחדר המדרגות. בבית זה התגורר שז"א עד פטירתו בשנת 1970.

משנת 1940 היה מורה ומנהל בבית הספר ע"ש חיים נחמן ביאליק בדרום תל-אביב, שם עבד עד פרישתו לגמלאות בשנת 1961. בזמנו היה זה בית הספר הגדול במזרח התיכון ובו יותר משישים כיתות לימוד בנות 40 תלמידים ויותר כל אחת. בבית הספר לימדו בשלוש משמרות, בוקר, צהריים וערב, וכשהיה מנהל עבדו תחתיו שלושה סגנים ועשרות מורים. התלמידים היו כולם עולים חדשים. שז"א סירב להצעות להיות מפקח מפני שהעדיף את עבודת השטח, אולם במקביל להוראה וניהול היה במשך שנים אחדות יו"ר סניף הסתדרות המורים בת"א. לבסוף עזב את התפקיד מאחר שהוא גזל ממנו, לדבריו, זמן רב מדי. הוא אף סירב להצעה לנסוע כשליח הסוכנות ולהקים רשת של בתי ספר יהודיים בדרום אמריקה. כל חייו ביקש לעסוק בעבודת השטח של ההוראה והחינוך וטען שהיא העבודה החשובה ביותר.

---

22 לאור, עמ' 52, ועל סמך עדותן של חנה גורדון ואורה טבת.

בשלב מסוים הגה שלמה זלמן שיטה חדשה להקניית קריאה. את שיטתו יישם עם תרצה אלטרמן בת הארבע, לימים המשוררת תרצה אתר, אשר נהגה לרדת ולשהות שעות בבית משפחת ליבוביץ'. לימים הקדישה תרצה את ספרה **אמא הולכת לכיתה א'** לשז"א, וכתבה בראש הספר: "ליזכרו של דודי, המחנך זלמן אריאל, אשר למדני קרוא וכתוב".<sup>23</sup>

בתקופת עבודתו בבי"ס ביאליק היה לשז"א סדר יום קבוע. הוא נהג להתעורר בכל בוקר בשעה חמש ולהכין תה לו ולאשתו. נסע באוטובוס ללמד בבית הספר ושב הביתה בסביבות שתיים וחצי בצהריים. אכל ארוחת צהריים ונח כשעה. בשעה ארבע החל לעבוד בכתיבה, עת שהגיעו לבית ליבוביץ' האנשים עמם כתב את ספריו: פרסקי, אמוראי ורבים אחרים. הבית היה מלא בכל יום באנשי ספר שעמם עבד. בשעות הערב נהג לכתוב ולאחר ארוחת הערב פרש לשינה. בתו אורה טבת מספרת שלא היו לו שעות פנאי בהן עסק בתחביבים או בבילויים, וכי סדר יומו הנוקשה היה מיועד רובו ככולו לעבודה מחוץ לבית או בתוכו. הוא לא נהג לצאת לתיאטרון, לבד מאשר להצגות חשובות של רחל מרכוס או למחזות של חתנו שבתי טבת, בעלה של אורה או למחזות של נתן אלתרמן. בתו אורה מעידה שקרא המון ספרות, שירה ופרוזה, כדי לאתר יצירות שהיה מעוניין לשלב במקראותיו. בספרייתו, אשר שימשה גם כחדר העבודה וגם כחדר השינה שלו ושל אשתו, היו מאות ספרים, שכן בכתיבתו נהג להיעזר בספרי עזר רבים. הספרייה, כך מספרות בנותיו, הייתה בנויה עץ ולה דלתות זכוכית. בחדר היה גם שולחן עבודה גדול שנבנה בהזמנה מיוחדת בבית החרושת לרהיטים של אברהם קריניצי, לימים ראש עיריית רמת-גן. על שולחן זה עבד כל ימיו.

שלמה זלמן ליבוביץ' נפטר ביום ז' באב תש"ל 1970 והוא בן 75, סב לחמישה נכדים. הוא נקבר בחלקת הסופרים שבבית העלמין בקרית שאול.

## מפעלו הספרותי

שלמה זלמן ליבוביץ' פרסם את ספריו תחת מספר שמות: שלמה זלמן אריאל, ז' אריאל, ז' אריאלי, ז' בהרב<sup>24</sup>, ז' ליבוביץ'.<sup>25</sup> הוא החל לפרסם ספרים עוד טרם עלייתו לארץ, ועיבודיו הוסיפו להתפרסם גם לאחר פטירתו. במהלך השנים עבד בשיתוף פעולה עם סופרים, משוררים, עורכים ואנשי אקדמיה, ובהם: לוי קיפניס, נתן פרסקי ואחרים. לדברי בתו אורה תמיד יום שיתופי פעולה עם מחברים שותפים, כשהוא בוחר עם מי לעבוד. עבודת הצוות הייתה אהובה עליו מאוד.

23 אתר, ת', **אמא הולכת לכיתה א'**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1976.

24 לדברי בתו אורה טבת בחר בשם זה בשל היותו מרמז כל כך שהוא בן של רב.

25 על פי הרישומים בספרייה הלאומית. ראו גם: חיות ש', **אוצר בדויי השם**. וינה: היינריך גלנץ, תרצ"ג, עמ' 49, מס' 760.



שז"א שיתף פעולה גם עם מאירי רבים, ובהם: איזה הרשקוביץ, בינה גבירץ (ג'ורץ) ואף נחום גוטמן. הוא הוציא את ספריו לאור בארץ תחילה בהוצאת "אמנות" (בניהולה של שושנה פרסיץ)<sup>26</sup> ואחר כך בהוצאת "שרברק" (שתי הוצאות שברק פעלו במקביל: זו של יוסף שברק וזו של שלמה שברק<sup>27</sup>. שז"א עבד עם הוצאתו של יוסף שברק. לימים הפכו שתי ההוצאות להוצאת "יזרעאל", בניהולו של אלכסנדר יזרעאל<sup>28</sup>, ושז"א הוסיף לפרסם בהוצאה זו), הוצאת "אחיאסף" (תחילה בוורשה<sup>29</sup> ואחר כך בארץ ישראל) והוצאת "שטיבל" (בניהולו של אברהם יוסף שטיבל<sup>30</sup>, לימים: הוצאת "טברסקי" בניהולו של נחום טברסקי).

הוא פרסם ספרים רבים לילדים ולכל המשפחה. עסק בעיבוד ותרגום לעברית של ספרות העולם, בעיבוד לילדים של סיפורי עם, פרסם פירושים לתנ"ך לבתי הספר ולחיילי צה"ל, ספרי מורשת ומסורת ישראל, מקראות בספרות לבתי הספר, מקראות להוראת קריאה בכיתות היסוד, ספרי חשבון, ספרי טבע ומדע, ספרי ביוגרפיה, ספרי היסטוריה, אנציקלופדיות, מילונים ולקסיקונים<sup>31</sup>. חמישים שנות פעילותו הספרותית הפורייה הניבו שפע של ספרים שזכו לתפוצה רחבה למדי.

כך למשל, היה המביא לדפוס של התנ"ך הצה"לי שקיבל כל חייל לאחר טקס ההשבעה בטירונות או בסיום קורסים צבאיים. דורות של חיילים מחזיקים עד היום בתנ"ך **אריאל** שלו. הוא ייחס חשיבות רבה גם לתנ"ך המבואר שערך. הקפיד שכל פירושי המילים יופיעו באותו עמוד של הטקסט המבואר למען נוחות הקריאה.

שז"א שימש, למעשה, מתווך בין ילדי ישראל במערכת החינוך הישראלית לבין ספרות העולם וידע על העולם. הגישה בה נקט הייתה גישה אוניברסאלית החושפת את הילד אל אוצרות התרבות העולמיים. לצד עיסוקו בספרות העולם, פרסם גם ספרים העוסקים בתודעה יהודית ובהנגשת מסורת ישראל לציבור החילוני במערכת החינוך הממלכתית.

עיקר כוחו טמון ביכולתו למזג באופן אינטגרטיבי והרמוני בין עבר והווה, מזרח ומערב, קודש וחול, הומניסטיקה וריאליסטיקה. אין כמעט דיסציפלינה שלא תרם לה את תרומתו, וספריו ליוו

26 אופק א', "תרגומים מעשה 'אמנות': תרומתה של הוצאת 'אמנות' לספרות הנוער שלנו", **ספרות ילדים ונוער** כרך יא (תשמ"ה), חוב' ב-ג, עמ' 31-35.

27 שברק ש', **זיכרונות המוציא לאור שלמה שברק**, נערך בידי א"א עקיבא, ירושלים: ש. שברק, תשט"ו.

28 על פי חוקר הספרות והאספן איתמר לוי.

29 על ההוצאה בוורשה על רקע הרפובליקה הספרותית העברית, ראו: מירון ד', **בודדים במועד: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים**, תל-אביב: עם עובד, 1987, עמ' 31-36. וראו גם: כהן ח', "מאבקם של בני משפחת צוקרמן בהוצאת הספרים העברית 'אחיאסף': לקורותיה של חנות ספרים יהודית בוורשה בראשית המאה העשרים", בתוך: סלוחובסקי מ' וקפלן י' (עורכים), **ספריות ואוספי ספרים**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ו, עמ' 287-305. וכן: כהן ח', **בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19**, ירושלים: מאגנס, תשס"ו.

30 עמיחי-מיכלין ד', **אהבת אי"ש: אברהם יוסף שטיבל**. ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"א.

31 ראו הרשימות שבנספח.

דורות של תלמידים במגוון רחב של שיעורים: תנ"ך, ספרות, תושב"ע, טבע, חשבון והיסטוריה. דרך העריכה והעיבוד שלו היא דידקטית אך לא דמגוגית, מעודנת ולא מתלהמת. ספריו היו גשר נגיש וכמעט יחיד אל פנינים מספרות העולם ומאוצרות התרבות היהודית, ודומה שבאמצעותו נחשפו דורות של תלמידי ישראל לאוצרות אלה.

פועלו של שז"א הוזן משני כיוונים שהפרו זה את זה. הראשון הוא אידיאולוגי: להנגיש לקורא העברי הצעיר את מירב ומיטב הידע שניתן להביא לפניו, ולהפוך את העברית לשפה דינאמית וחיה. אין דיסציפלינה שלא ניתן לגשת אליה בעברית. השני נבע מצורך ומחסור אמיתיים בשטח. בהיותו מורה ומחנך בבתי ספר עבריים עוד טרם עלייתו לארץ ישראל, נתקל במחסור בשירים, סיפורים, תרגילי הבעה, וספרי לימוד בעברית בכל מקצועות הלימוד. מאחר שלא הייתה לפניו ברירה, החל לכתוב בעצמו את ספרי הלימוד לתלמידיו. מפעלו הלך והתפתח שכן מורים נוספים החלו להשתמש בתוצריו, ולאחר עלייתו לארץ הפכו ספריו לספרי הלימוד המרכזיים במקצועות רבים. הדומיננטיות של ספריו בתוכניות הלימודים הוסיפה להתקיים עוד שנים רבות לאחר הקמת המדינה ולאחר כינון של מערכות לימוד מסודרות.

הז'אנרים הבולטים באסופותיו הם: המעשייה האירופית, המשל, הסיפור הריאליסטי, הסיפור המקראי ואגדות חז"ל. כך למשל, באסופת הסיפורים **שְׁבִלֵי פֶזַע** (בהוצאת יוסף שרברק, 1952) המונה 256 עמודים, מצויים מאה סיפורים ולצד כל סיפור מצוין המקור. באסופה מצויות יצירות מקור כגון 'על הר סיני' מאת ישראל לבנר, יצירות מתורגמות ומעובדות כגון 'השועל והעורב' מאת איזופוס בעיבודו של יעקב פיכמן, 'בת המלך והעדשה' מאת אנדרסן ללא ציון שם המעבד, וכן יצירות שהוא עצמו חתום עליהן, כגון 'מעשה בחתלתול עקשן' (עמ' 6), 'עלים כחולים' (עמ' 24) ועוד. עיון באסופה זו ממחיש את עושר הטקסטים עמם עבד ושאותם שאף להציג לפני הקורא הצעיר, החל ממשלי איסופוס וסיפורי אלף לילה ולילה, עבור דרך משלי שועלים לרבי ברכיה הנקדן והסיפורת העממית היהודית, מעשיות גרים, אנדרסן ואוסקר וויילד, ועד גדולי הספרות הרוסית (טולסטוי, צ'ובובסקי) והקנונים העבריים (טשרניחובסקי, לאה גולדברג, שמחה בן ציון, י"ל פרץ ורבים אחרים).<sup>32</sup>

## עולמו הספרותי

עולמו הספרותי של שז"א הוא עולם המנסה להתפייס עם עברו כמוסמך לרבנות, ועם מורשת היהדות שהשאיר מאחור כאשר פנה ללימודים אקדמיים, להוראת עברית ולאידאולוגיה הציונית. לפי עדותה של בתו אורה טבת, בשלב מסוים בחייו חרה לו מאוד להיווכח שבנותיו, כמו רבים מבני

32 בהערות אגב חשוב לציין, שיש להבחין בין שלמה זלמן אריאל לבין האתנולוג איש אשקלון זלמן בהרב, אשר עבד לצדו של פרופ' דב נוי בהוצאה לאור של לפחות שני קבצי סיפורים עממיים. אני מודה לד"ר עדנה היכל, מנהלת ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י) שבאמצעותה הוברר עניין זה. הבלבול בין שז"א לבין זלמן בהרב נוצר בין היתר בשל קטלוג שגוי בספריות האקדמיות של ישראל. שגיאת הקטלוג נגרמה, ככל הנראה, משום ששניהם עסקו בתחום דומה, ואחד משמות העט של שז"א הוא ז' בהרב.

דורן בתל-אביב, לא יודעות דבר וחצי דבר בנושאי יהדות. כך למשל, היא מספרת, עד כמה שמח לשמוע שלמדו בגימנסיה מסכת בתלמוד ואף עזר לה ולכמה מחברותיה, בשעות אחר הצהריים, להבין את המסכת.

אזכורים רבים של ארון הספרים היהודי, בייחוד בדמות עיבודים של אגדות חז"ל, מצויים בפרסומיו של שז"א. אלה מופיעים לא רק בספרים שהוקדשו למורשת ישראל, כי אם גם במקראות הלימודיות שכתב וערך וגם באסופות הסיפור שלו. בערוב ימיו הפך רובד זה להיות משמעותי יותר בעבודתו, והגיע לשיאו ב**אנציקלופדיה מאיר נתיב** המקיפה שחיבר. בניגוד לספרים רבים אחרים שנכתבו בשיתוף פעולה עם מחבר שותף, את האנציקלופדיה **מאיר נתיב** המקיפה שפע רב של נושאים, כתב שז"א לבד. אנציקלופדיה זו מודפסת עד היום, ובשנת 1983 אף תורגמה לרוסית והופצה ברוסיה עבור יהודים דוברי רוסית.

עיון ברשימה הכרונולוגית של פרסומיו מעלה, שבראשית דרכו התפרס על פני תחומים רבים ובהם: מתמטיקה, מדעים ושפה. לקראת ערוב ימיו ניכרת, כאמור, שיבה למקורות היהדות ולארון הספרים היהודי, ופרסומיו מתמקדים במסורת ישראל, הלכה ומנהג, סיפור עממי ואגדת חז"ל. ספריו הם לפיכך גשר בין עבר להווה ובין העולם החילוני לבין העולם המסורתי. דומה ששאף להרחיב את עולם הידע של קוראיו הצעירים גם לכיוונים הללו.

על אף שהגרסא דינקותא שלו הייתה עולם היהדות המסורתית, מתוך שפע המקראות והאנתולוגיות שערך ניכרת סקרנותו ופתיחותו לתרבות האירופית המערבית, והיכרותו עם טובי מספרי העולם.

עולמו של שז"א, כפי שהוא מתבטא מתוך פרסומיו, הוא עולם אופטימי בו שוכנים טוב וחסד. כוחות הרוע, אם הם קיימים, הרי שהם ניתנים לריסון. הסדר שולט בעולם. גיבוריו הם אנשים שהטוב מניע אותם.

באשר ללשון הדיבור, הקפיד שז"א לדבר בביתו עם בנותיו עברית, וכך גם עם קולגות בבית הספר, עם תלמידיו ועם שותפיו לכתובת הספרים. לפי עדותן של בנותיו, עם אשתו דיבר רוסית או יידיש, כשלא רצו שהבנות יבינו דבר מה, ועם רחל מרכוס אשת אחיינו נתן אלתרמן, דיבר רוסית. עם כל השאר הקפיד מאוד לדבר עברית. לימים, מספרת חנה בתו, כשכבר הייתה סטודנטית והתעניינה בלימודי השפה הרוסית, כעס עליה אביה ושאל: "האם זו השפה שאת צריכה ללמוד? יש עוד מספיק ספרים באנגלית שלא קראת". אגב, הוא עצמו קרא אנגלית אך לא ידע לדבר את השפה. ההרכב הפנימי של אסופות הסיפור שלו מצביע על מגמה של איזון בין ספרות מקור לספרות מתורגמת, ובין ספרות מודרנית לספרות קדומה.

כפי שמראה רשימת פרסומיו של שז"א, הוא פרסם ספרים רבים של יצירה בלטרסית המותאמת לילדים. הוא כתב סיפורים קצרים בפרוזה פשוטה וקולחת, בשפה דיבורית וקלה, סיפורים

דידקטיים על התנהגות טובה וערכים רצויים. אחד הערכים המרכזיים החוזר בסיפוריו הוא הערך של המשפחה וכיבוד הורים.

אחד מסימני ההיכר המובהקים של יצירתו המקורית הוא הכתיבה על בנותיו חנה ואורה. בקובץ **101 מעשיות, אגדות וסיפורים**<sup>33</sup> שילב סיפור על חנה בשם 'החתולה של חנה' (סיפור 15). באותו זמן אורה עדיין לא נולדה, אך כדי לא להעציב אותה דאג מאוחר יותר, במקראות שכתב יחד עם לוי קיפניס<sup>34</sup> המיועדות להקניית קריאה בבית הספר, לשלב את שמה של אורה כדמות מרכזית בספר. המקראות כוללות טקסטים קצרים על אורה ורמי. רמי הוא יורם קניוק שהיה בנה של המחנכת שרה ברוורמן, עמה התייעצו שז"א ולוי קיפניס במהלך כתיבת המקראות.<sup>35</sup> בקובץ **העולם הקטן**<sup>36</sup> המכיל סיפורים קצרים ומנוקדים לילדים צעירים, מובאים שלושה סיפורים על חנה ואורה: "הבובה בכלא", "חנה ואורה", "בית חידה" ואין ספק שהם מבוססים על חוויות אמיתיות וזיכרונות ילדות בחברת בנותיו.

### מפעלו הספרותי בראי הביקורת

על אף תרומתו הנכבדה בתחום הבלטריסטיקה והדידקטיקה, זכה שז"א להתעלמות מן הממסד הספרותי, המחקרי והביקורתי. בשונה מעמיתו, בן דורו ושותפו לכתיבה לוי קיפניס, לא זכה אריאל להכרה בחשיבות מפעלו. יצירתו מעולם לא נחקרה, והוא מוזכר רק בחטף בחיבורים היסטוריוגרפיים בודדים העוסקים בתולדותיה של ספרות הילדים העברית מאת אריאל אופק<sup>37</sup> ובחיבורים העוסקים בנתן אלתרמן, שבהם הוא מופיע כחלק מהרקע, המסייע ללמוד על אחיינו.

ייתכן שפעילותו הספרותית הענפה נדחקה לקרן זוית בשל היותו קשור מבחינה מקצועית למערכת החינוך הפורמאלית, ולכן עסק בספרות רק בשעות הפנאי שלו. כך עולה מספרה של זיוה שמיר העוסק בשירי הילדים של נתן אלתרמן. שמיר אמנם מציינת את הספר **101 מעשיות** בתור "הקובץ הגדול והמרשים מסוגו שיצא עד אז בעברית" ומזכירה כמה ממפעליו של שז"א, כגון עריכת **מקראות ישראל**, אולם נראה כי היא תופסת אותו בעיקר כמחנך, אשר יצר בבית את האווירה המתאימה שהשפיעה על אחיינו נתן אלתרמן לעסוק בעצמו בכתיבה ובתרגום לילדים. היא אף מציינת את היסודות שחלחלו ממורשתם של האב (יצחק אלתרמן) והדוד (ז. אריאל) לתוך יצירתו למבוגרים של אלתרמן הצעיר.<sup>38</sup> מתוך כך מבין הקורא של מפעלו הספרותי של שז"א אין ערך

33 **101 מעשיות, אגדות וסיפורים**, מלוקטים וכתובים על ידי ז' אריאל, צייר ג' ברגר. תל-אביב: אמנות, 1930.

34 **מקראות אלף-בית, מירי ורמי, אורה ודני**, ז' אריאל, ל' קיפניס, צייר: נ' גוטמן. תל-אביב: שטיבל, 1940.

35 וראו שם: כרך א', **אלף בית, מירי ורמי**. כרך ב', **ספר קריאה לאחור האלף בית. אורה ודני**.

36 **העולם הקטן**, כתב וליקט: ז' בהרב. תל-אביב: יזרעאל, 1945.

37 אופק א', **עולם צעיר: אנציקלופדיה לספרות ילדים**. רמת-גן: מסדה, 1970, עמ' 77-78.

38 שמיר ז', **תיבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 8, 46, וכן

גם: הנ"ל, **עוד חוזר הניגון: שירת אלתרמן בראי המודרניזם**. תל-אביב: פפירוס, 1989, עמ' 97.

רב כשלעצמו, ואלמלא אחיינו המפורסם, ספק אם המחקר האקדמי היה מתייחס כלל אל עבודתו. ייתכן שההתעלמות ממפעלו הספרותי קשורה, כאמור, גם לכך שעיקר פועלו היה בעריכה, עיבוד ותרגום ולא בכתיבה מקורית.

אוריאל אופק מזכיר באנציקלופדיה שלו את שז"א כסופר ומתרגם עברי<sup>39</sup>, אך בספרו **תנו להם ספרים** אין הוא מזכיר אותו כשהוא מונה את רשימת הסופרים, שפעלו בחסותן של הוצאת הספרים "אחיאסף" בניהולו של אברהם-לייב בן-אביגדור,<sup>40</sup> ואף לא כשהוא מתאר את פועלם של זאב יעבץ, דוד ילין, יהודה גור גרזובסקי בעיבודים של סיפורים לילדים, וגם לא לצד סופרי שנות השלושים, הארבעים והחמישים ששז"א פעל, מן הסתם, לצדם.<sup>41</sup> אזכורים אחדים של שז"א בכל זאת קיימים בספרו של אופק, ובכולם הוא מוזכר בנוגע לעיבודים של סיפורי אגדות חז"ל והמעשייה האירופית.<sup>42</sup> אופק מדגיש את לשונו העממית, הפשוטה והמובנת של שז"א בעיבודיו, "כאילו נרשמו הדברים מפיו של המספר", ולשון זו מתאימה, לפי אופק, לקריאה בקול לפני ילדים צעירים.<sup>43</sup> אף במונוגרפיה שלו על תולדותיה של ספרות הילדים העברית, אופק מזכיר את שז"א במשפט אחד, כמעבד אגדות בהוצאת "אמנות" בשנות השלושים.<sup>44</sup>

מאזכורים אלה עולה כי אופק תופס את עיקר תרומתו של שז"א למפת ספרות הילדים העברית, כמעבד של סיפורים עממיים מסוג האגדה והמעשייה לגיל הרך. בעוד סופרים אחרים במשמרת שלו כתבו לילדים על אודות חיי היומיום בארץ ישראל, ועל החי, הצומח והנופים הארץ-ישראליים, עסק שז"א בסיפורים מְז'אנר שונה. כתיבתו לא התיישרה עם המטא-נרטיב הציוני ששלט בכיפה במחצית הראשונה של המאה העשרים, ויותר מזה, הוא ניהל דיאלוג מתמשך עם הספרות האירופית הקלאסית, אותה ביקשו החלוצים לזנוח מאחור. בראשית דרכו הספרותית רווחה התפיסה התרבותית הגורסת שכדי להוליד בארץ ישראל דור חדש של ילדים צברים, יש לגדלם על ברכיה של ספרות ילדים מסוג חדש. יצירתם של לוי קיפניס, יעקב פיכמן, יחיאל הלפרין ואחרים התאימה למסגרת אידיאולוגית זו, ואילו יצירתו של שז"א התאימה פחות.

היבט זה עולה מביקורות שהופנו כלפי יצירתו הספרותית של שז"א.

זיוה שמיר מכוונת את הזרקור על פעילותו הספרותית היונקת ממקורות גלותיים ומכנה אותו בבזו "פופולריזטור נלהב של אגדות הילדים בזכות עשרות מעשיות שתרגם מלשונות אירופה

39 אופק א', **עולם צעיר: אנציקלופדיה לספרות ילדים**. רמת-גן: מסדה, 1970, עמ' 77-78.

40 אופק א', **תנו להם ספרים: פרקי ספרות ילדים**. תל-אביב: ספרית פועלים, תשמ"ד, עמ' 33.

41 אופק א', **תנו להם ספרים: פרקי ספרות ילדים**. תל-אביב: ספרית פועלים, תשמ"ד, עמ' 35-37.

42 אופק א', **תנו להם ספרים: פרקי ספרות ילדים**. תל-אביב: ספרית פועלים, תשמ"ד, עמ' 19, 91, 92, 102.

43 אופק א', **תנו להם ספרים: פרקי ספרות ילדים**. תל-אביב: ספרית פועלים, תשמ"ד, עמ' 102.

44 אופק א', **ספרות הילדים העברית 1900-1948**. תל-אביב: דביר, 1988, כרך ב', עמ' 391.

ומאגדות חז"ל, ועיבדן לעברית 'קלה' ומושכת לב, כדי להכשירן לקורא הצעיר".<sup>45</sup> נראה כי מתוך היריעה הספרותית הרחבה שפרס שז"א לאורך השנים, שמיר נתפסת במיוחד לאספקטים המייצגים את קשריו עם הקלאסיקה האירופית ועם העולם היהודי שיוחס גם הוא לגלות האירופית בשעתו.

רוח זו מנשבת גם מביקורות על הספר **101 מעשיות** שמביא אוריאל אופק בסקירתו את ספרות הילדים העברית, וכך הוא מצטט: "לצד השבחים על '101 מעשיות', קבע המבקר ד"א פרידמן גם כי רבים מן הדברים שהוכנסו לספר, טוב היה להם להישאר צרורים בצרור העבר, כגון המעשיות 'כיפה אדומה' ו'מעשה בזקנה ובדב', שהן שטותיות, נגד-חינוכיות, על היעדר הטעם שבהן ועל האכזריות והפחדים שבהן – למה הוכנסו בתוך ספר הניתן כיום לילד העברי? (מאזנים, כ"ח אלול תר"ץ)".<sup>46</sup> בביקורתו מבקש פרידמן להעמיד חייץ בין מה שראוי לילד העברי "המתחדש בארצו", לבין מה ששייך לעבר וראוי להיגנו. אופק מוסיף ומצטט: "חריפים יותר היו דבריה של אַם (פסבדונים), שכינתה את מעשיות גרים שבכרך "שונד בצורותיו הנאלחות ביותר" (נתיב, א' טבת תרצ"ד)".<sup>47</sup> נראה, אם כן, כי הבחירה של אַם בביטוי "שונד" הלקוח מתרבות היידיש כמו מתייגת את המעשיות האלה כשייכות לאירופה הגלותית, ואינן ראויות עוד.

אלא שבאמצעות כלי ביקורת התרבות העכשווית ניתן לנתח את יצירתו של שז"א באור שונה לחלוטין. לפי בנדיקט אנדרסון, תרבות הספר היא זו שגרמה לאנשים להתחיל לזהות את עצמם כאומה.<sup>48</sup> כך מקבלת ספרות הילדים העברית בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים לא רק תפקיד אמנותי, אלא גם ובעיקר תפקיד לאומי. ספרות הילדים העברית המקורית החדשה, משמשת סוכנת חברות כאשר היא מכווננת מכנה משותף תרבותי המהווה בסיס לרגשות לאומיים. אלה הם תהליכי חברות לא מודעים המתחילים בילדות. לפי תפישה זו משמשת עבודתו של שז"א כסוכנת חברות ממדרגה ראשונה, בהיותה מבנה ומבססת ידע תרבותי עברי המונחל לילדים בכל הגילאים

בעקבות הובסבאום וריינג'ר ניתן אף להציע שספרות הילדים העברית, ובכללה אף יצירת שז"א, היא דוגמה קלאסית ל"מסורת מומצאת".<sup>49</sup> היא מעצבת אתוסים רצויים בהיותה מחברת בין ההווה לעבר הרחוק והמפואר של העם היהודי. כלומר, היא מחיה את העבר הרחוק, מדלגת על אלפיים שנות גלות, ומתחברת באופן ישיר לאתוס הציוני המתעתד להשיב את העם היהודי למולדתו

45 שמיר ז', עוד חוזר הניגון: שירת אלתרמן בראי המודרניזם. תל-אביב: פפירוס, 1989, עמ' 259. ובניסוח זהה: תיבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 7.

46 מצוטט בתוך: אופק א', ספרות הילדים העברית 1900-1948. תל-אביב: דביר, 1988, כרך ב', עמ' 392, הע' 9.

47 מצוטט בתוך: אופק א', ספרות הילדים העברית 1900-1948. תל-אביב: דביר, 1988, כרך ב', עמ' 392, הע' 9.

48 אנדרסון ב', קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2000.

49 Eric Hobsbaum and T. Ranger (eds.), The Invention of Tradition, Cambridge, Cambridge University, 1983.

ההיסטורית, לשפתה העתיקה ולאתריה הקדושים. לפי גלנר אחד התנאים לקיומה של אומה הוא מאגר ידע תרבותי משותף<sup>50</sup>, וספרות הילדים היא הכלי המרכזי להנחלתו של ידע כזה, ובכלל זה אסופות הסיפור הרבות שערך שז"א.

כך גם בנוגע לספרי לימוד ומקראות המשמשים את מערכת החינוך פרי יצירתו של שז"א. הספרים הללו הם בבחינת מקור סמכות עבור התלמידים והמורים המשתמשים בהם, ומטרתם להנחיל לתלמידים לא רק ידע טכני של דיסציפלינה, אלא גם זיכרון לאומי, והם מתיימרים לאגור ולשמר ידע לאומי משותף.

מוטי רגב, המצוטט במאמרו של זאב שביט, טוען שהעמדה התרבותית המכונה "עבריות" עומדת על שלילת הגולה ועל עיצוב "היהודי החדש" דובר העברית ועובד האדמה. עמדה זו התבססה, לדבריו, גם על בניין הארץ, ניכוסה התרבותי של הארץ וניכוסו של התנ"ך כפרי תרבותי חילוני.<sup>51</sup> בעז נוימן מתאר את המאמצים להנחלת השפה העברית, או יותר נכון ל"כיבושה" של השפה העברית על ידי החלוצים הארץ-ישראליים בראשית המאה העשרים ככלי לחדירה אל ארץ ישראל, ממש כמו המעדר והמחרשה. הוא מוסיף כי לצורך זה הומצאה שיטת הוראה חדשה המכונה: "עברית בעברית", וכי גם כתיבה בעברית על אודות ארץ ישראל היא ביטוי לכיבוש הארץ.<sup>52</sup> דומה שהעמדות הללו מבססות את השקפת עולמו של שז"א יותר מכל, בהיותו חסיד נלהב של שיטת "עברית בעברית" ומשתקפת גם בביוגרפיה שלו ולא רק במפעלו הספרותי, עוד מימיו כמורה מתחיל בבית הספר במוסקבה.

טלי תדמור-שמעוני מתארת את מאמציה של מערכת החינוך הישראלית בראשיתה להנחיל לתלמידיה זיכרון לאומי מאחד באמצעות תכנים חינוכיים: טקסטים מאוגדים במקראות לימודיות, טיולים, טקסים ועוד. היא טוענת שתכנית הלימודים הישראלית בראשית דרכה ניסתה ליצור מכנה משותף של ידע באמצעות בניית זיכרון משותף. ידע זה כלל בין היתר התייחסות לארץ ישראל כמולדת ההיסטורית של העם היהודי והתייחסות לאתרים היסטוריים ולמקומות קדושים.<sup>53</sup> לפי יעל זרובבל התרבות העברית החדשה התבססה על החייאת מסורות לאומיות עתיקות לצד יצירת מסורות חדשות שתייחסו לתהליך ההתגבשות הלאומית בהווה. הניסיון היה ליצור מסורות שישקפו מערכת חברתית, פוליטית ותרבותית שונה ורחוקה מזו של החברה היהודית הגלותית.<sup>54</sup> עוז אלמוג מדגיש את מקומה של מערכת החינוך כסוכנת של חברות לאומי, כמנגנון אשר תפקידו לייצר את "הצבר

50 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983, pp. 5-7.

51 שביט ז', "הרכשת כבר את המפתח לאוצרות תרבותנו?" הוראת עברית והמצאתה של תרבות לאומית בתנועת העבודה", בתוך: דהאן י' ווסרמן ה' (עורכים), **להמציא אומה: אנתולוגיה**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2006, עמ' 352-353.

52 נוימן ב', **תשוקת החלוצים**. תל-אביב: עם עובד, 2009, עמ' 202, 213.

53 Tali Tadmor-Shimony, "Yearning for Zion in Israeli education: Creating a common national identity", *Journal of Jewish Identities*, 6 (1) (2013), pp. 1-22.

54 זרובבל י', "בין 'היסטוריה' לאגדה: גלגולי תל-חי בזיכרון העממי", בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), **להמציא אומה: אנתולוגיה**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2006, עמ' 199-216.

החדש" וכתנאי להצלחת המפעל החלוצי.<sup>55</sup> אף התובנות הללו מאירות את חשיבותה של עבודתו של שז"א, דווקא משום הקשר בין ספריו לבין מערכת הלימודים של ילדי ישראל.

יחד עם זאת, ולאור הכלים הפרשניים שמציעים ההיסטוריונים שעבודותיהם צוטטו לעיל, אין פלא שהורים ומחנכים ראו בעין יפה יותר את סיפוריו של קיפניס על הביצה והחלוצים, למשל,<sup>56</sup> מאשר את עיבודיו של שז"א למעשיות אירופיות. כמו כן ברור מדוע העדיפו את הלשון המקראית הגבוהה של ברש, לדוגמה, על פני לשונו העממית של שז"א. מבעד למשקפת האידיאולוגית של ראשית המאה העשרים לא יכולות היו יצירותיו של שז"א לעורר הערכה.

אני מציעה לבחון את יצירתו של שז"א על רקע ניסיונו לחבר ולא לנתק. בשונה מהגישה שרווחה בזמנו, ביקש שז"א באמצעות פעילותו הספרותית לחבר את הילד העברי אל תרבות העולם ואוצרותיה ואל העולם היהודי שהוא כור מחצבתו, ולא לנתקו מעברו ומהעולם הסובב אותו. מפעלו הספרותי של שז"א הוא, לפי דעתי, מפעל של בניית גשרים ולא מחיצות. שז"א מביא עמו את זיכרונות ילדותו, מטעניו התרבותיים הפרטיים וטעמו האמנותי לתוך עולם ספרות הילדים העברית. לכאורה הצליח מאוד ניסיון זה, לפחות מבחינה מסחרית, ולראייה התקבלותם הרחבה של פרסומיו על עשרות מהדורותיהם, והדומיננטיות שלהם בתחום הבלטריסטי והפדגוגי.

שתיקת הביקורת והמחקר במשך השנים היא ביטוי לאי הכרה מוחלט במפעלו הספרותי של שז"א. דומה שהמבקרים שמו דגש על התכנים שהציע, אך התעלמו מההקשר הכללי, ממקומו כיוצר של תרבות, יש מאין. באמצעות הנחלת השפה וערכים אסתטיים ראשוניים עשה שז"א מעשה ציוני מובהק, ולא קיבל התייחסות לכך מצד המבקרים. במרחק הזמן אנחנו מסוגלים לחזור ולהעריך מחדש את חשיבות מפעלו. הרעיון של הנגשת הספרות האירופית והמסורת היהודית לצעירים דווקא מתקבל היום בהערכה, ונראה ששז"א הקדים את זמנו שעה שהציע דבר שלא היה יכול להתקבל במציאות ששררה בשעתו. נראה שהגיע הזמן, בראשית המאה העשרים ואחת, לקרוא אחרת את יצירותיו ולנסות לבחון אותן מזוויות נוספות.

## רשימת פרסומים<sup>57</sup>

הכנת רשימות פרסומיו של שלמה זלמן אריאל היא משימה מורכבת. ראשית, מדובר בעשרות ספרים שראו אור בפולין ובישראל במשך כחמישים שנה ברציפות ופזורים כמעט בכל ספרייה אקדמית בישראל. כך שהאתגר הראשון היה איחוד הרשימות. שנית, הרשימות שתוצגנה כאן אינן מלאות ככל הנראה, מפני שהן מתבססות על מצאי הספרים בספריות האקדמיות בישראל וייתכן ששז"א היה מעורב בכתיבת ספרים נוספים שלא נשמרו בספריות הללו. כמו כן, באנציקלופדיה של

55 אלמוג ע', **הצבר** – דיוקן. תל-אביב, 1997, עמ' 52-96.

56 טוהר ו', "הסיפור 'כתר הנרקיס' על רקע מקורותיו: נוסחאות הטקסט ופרשנותו" (בהכנה לדפוס בכתב העת חמדעת).

57 אני מודה לגב' אור משיח על עזרתה בהכנת הרשימות.



אוראל אופק מוזכרים כמה מפרסומיו של שז"א מתאריכים מוקדמים מאלה המופיעים בקטלוגים וייתכן שהמהדורות המוקדמות הללו לא נשמרו בספריות.<sup>58</sup> בהקשר זה יש לקחת בחשבון שגם חומרי לימוד, בדרך כלל, לא מוצאים את דרכם למצאי של ספריות אקדמיות. ולכן לא מן הנמנע ששז"א ערך או כתב ספרים נוספים שלא יהיו מיוצגים כאן. מבחינה זו תהווה הרשימה שלהלן בסיס להרחבה ועדכון של מחקר עתידי.

להלן שתי רשימות.

הראשונה מציגה את פרסומיו של שז"א לפי סדר כרונולוגי של תאריך הפרסום מהמוקדם אל המאוחר, על פי הידוע לנו ועל פי הקטלוג בבית הספרים הלאומי. רשימה זו מאפשרת סקירה כרונולוגית של התחומים בהם עסק במהלך השנים, בין אם מתוך נטיות לבו ובין אם כמענה לצורך שהתעורר. היא מאפשרת לראות מה היו השנים הפוריות ביותר שלו וכיצד השתנו תחומי העניין של קוראיו ושל הוצאות הספרים במהלך השנים. מתוך הרשימה ניתן ללמוד גם על חילופים של שותפיו לעשייה במהלך השנים: מו"לים, עורכים שותפים ומאיירים. ברשימה צוינה שנת הופעתו הראשונה של הספר, אך יש לקחת בחשבון שרבים מהספרים ראו אור גם במהדורות מאוחרות יותר. לא נכללו ברשימה פרסומיו של שז"א אשר ראו אור לאחר 1970, היא שנת פטירתו.

הרשימה השנייה היא רשימה נושאת וְ'אנרית. היא מאפשרת התבוננות במגוון הדיסציפלינות והנושאים בהם שלח ידו, החל מספרי לשון והבעה ועד אנציקלופדיות ליהדות ותרגומים מספרות העולם. רשימה זו פורסת את תחומי הידע של שז"א, תחומי העניין שלו, וגם חושפת טפח על אודות צרכי שוק הספרים העבריים לאורך כל המאה העשרים, וצרכי משרד החינוך ותכניות הלימודים לבתי הספר הממלכתיים של מדינת ישראל וכן לבתי הספר לעברית במזרח אירופה בראשית המאה העשרים.

## **רשימה 1: רשימה כרונולוגית של פרסומי שלמה זלמן אריאל מהמוקדם אל המאוחר**

**גורן: שירים נבחרים לילדי ישראל מאת ש' טשרניחובסקי, ליקט והשמיט ז' אריאל, תל-אביב: שטיבל, תרפ"ב. (1922)**

**מינרלוגיה: לבתי ספר עממיים ותיכונים, ז' ליבוביטש, ורשה: אחיאסף, תרפ"ב. (1922)**

---

58 ראו אצל אופק א', **עולם צעיר: אנציקלופדיה לספרות ילדים**. רמת-גן: מסדה, 1970, בעמ' 78 הוא מונה ממבחר מפרסומיו של שז"א, ולהלן ספרים שתאריך פרסומם הראשון שונה מזה המדווח בקטלוג הספרייה הלאומית: **מאגדות עמנו** (תש"ב); **ילקוט הילד** (תש"ה); **אוצר מסעי הפלאות** (תש"ו); **אוצר משלים** (תש"ב); **באר הקסמים** (תשכ"ה); **נוצת זהב** (תשכ"ד).

**עבודה ויצירה: ספר לעבודות בכתב לשנות הלימודים השנית והשלישית**, ח"א דובינקוב וז' לייבוביטש, ורשה: אחיאסף, תרפ"ג. (1923)

**צמחים: קורס שלם של בוטניקה לבית-הספר ולמתלמידים**, ח' צ'רניבסקי, ז' לייבוביץ', ורשה: תל-אביב תרפ"ג. (1923)

**ארימתטיקה**, מהדורה עברית מאת ז' לייבוביץ' בהשתתפות מ' רייז, ורשה: גלוריה, תרפ"ה. (1925)

**שחר: אלפון חדש, ספר לימוד להתחלת הקריאה, הכתיבה והדיבור העברי**, מ' רוזילובסקי וז' לייבוביץ', ורשה: גיטלין, תרפ"ז. (1927)

**ספירה**, ל' קיפניס, ז' לייבוביץ', צייר א' אורלנד, תל-אביב: דביר, תרפ"ט. (1929)

**101 מעשיות, אגדות וסיפורים**, מלוקטים וכתובים על ידי ז' אריאל, צייר ג' ברגר, תל-אביב: אמנות תר"ץ. (1930)

**גשמים**, מקובץ, מלוקט ומסודר על ידי ז' אריאל. תל-אביב: אמנות, תר"ץ. (1930)

**ספר השעשועים "לספר הכיתה"**, ז' אריאל ול' קפניס, ציורים: א' הרשקוביץ', תל-אביב: שטיבל, תר"ץ. (1930)

**פרשיות בתולדות העמים**, ז' אריאל ומ' דאובר, תל-אביב: שטיבל, תרצ"א. [?] (1931)

**חנן הגנון**, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**אגדת הרקפת**, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**בחצר**, מקובץ, מלוקט ומסודר על ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**במשפחה**, מקובץ מלוקט ומסודר על ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**הזאב והגדיים**, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**החתלתולה וזנבה**, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**הפרה ועגלתה**, כתוב עברית על-ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**השמים נופלים**, כתוב עברית על-ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**התרנגול הגיבור**, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת**, מעובד על-ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**מעשה בארנבת**, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**פרח לב הזהב**, כתוב עברית על ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**שבת**, מקובץ מלוקט ומסודר על ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**שלושה דובים**, כתוב עברית על ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"א. (1931)

**בת גלים**, כתוב עברית על ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"ב. (1932)

**העז החכמה: מעשה בשלוש עזים**, כתוב עברית על ידי ז' אריאל, תל-אביב: אמנות, תרצ"ב. (1932)  
**קן ציפור**, מאת ז' אריאל, ציורים: גניה אחאית, תל-אביב: שטיבל, תרצ"ג[?]. (1933[?])  
**פרשיות בתולדות ישראל**, ז' אריאל ומ' דאובר, תל-אביב: שטיבל, תרצ"ה. (1935)  
**סיפורים**, ל' טולסטוי, ליקט והתקין לילדים ז' אריאל, תל-אביב: שטיבל, תרצ"ו. (1936)  
**שאלה ותשובה**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**הזמיר והצפרדע**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**אליעזר בא לעזר**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**חתול מלמד סדר**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**אב מספר לבנו**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**הילד הציפור**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**הילדה המבקשת סליחה**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**הילדים ועץ התאנה**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**הרוח**, ל' אבישי וז' אריאל, תל-אביב: דביר תרצ"ז[?]. (1937[?])  
**היה בריא!**, סידרו ל' אבישי, ז' אריאל וש' בס, תל-אביב: שטיבל, תרצ"ח. (1938).  
**חשבון: לפי ספרי החשבון של הפרופ' יוהנס קיהנל**, ז' אריאל, מ' ברסלבסקי, תל-אביב: התקופה, תרצ"ח-ת"ש. (1938 – 1940)  
**גשש**, פ' קופר, תרגם: ח' אמיר, ערך: ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, ת"ש. (1940)  
**האדם ועמלו**, ערכו ז' אריאל, ל' קיפניס, תל-אביב: התקופה, ת"ש. (1940)  
**מקראות אלף-בית, מירי ורמי, אורה ודני**, ז' אריאל, ל' קיפניס, צייר: נ' גוטמן, תל-אביב: שטיבל, ת"ש. (1940).  
**שירים**, ז' אריאל, ל' קיפניס, תל-אביב: התקופה, ת"ש. (1940)  
**מקרא מפרש**, מאת ז' בהרב, א"א עקביא, א"ל פינס, תל-אביב: יזרעאל, תש"א ואילך. (1941 ואילך)  
**אגדות המזרח**, לורה ב' פק, תרגם מאנגלית: א"ל יעקבוביץ', בעריכת ש"ז אריאל, תל-אביב: יזרעאל, תש"ב. (1942)  
**חיות ועופות**, כתב: ז' בהרב, תל-אביב: יזרעאל תש"ב. (1942)  
**פלאים**, כתב וליקט ז' בהרב, תל-אביב: יזרעאל, תש"ב. (1942)  
**חשבון**, ז' אריאל, מ' ברסלבסקי, תל-אביב: מסדה תש"ג. (1943)  
**מעשיות**, כתב וליקט: ז' בהרב, תל-אביב: יזרעאל, תש"ג. (1943)

- כוכב הצפון**, י' ין, מעבד: ז' אריאל, תל-אביב: יזרעאל, תש"ה. (1945)
- העולם הקטן**, כתב וליקט: ז' בהרב, תל-אביב: יזרעאל, תש"ה. (1945)
- אוצר מסעי הפלאות**, ערוך לילדים ע"י ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תש"ו. (1946)
- סידור תפילה שלמה: לכל ימות השנה**, מפורש על ידי י' אמוראי, ז' בהרב, תל-אביב: יזרעאל, תש"ו. (1946)
- הבית הקטן**, תל-אביב: מסדה, תש"ז. (1947)
- הקוף וזנבו ועוד סיפורים**, בעריכת ז' אריאל וי' אבנון, תל-אביב: מסדה, תש"ח. (1948)
- ילקוט חדש**, ערוך בידי ז' אריאל וי' אבנון, תל-אביב: מסדה, תש"ח. (1948)
- ספורי דיקנס לילדים**, ערוכים בידי ז' אריאל, ציורים: ב' גבירץ, תל-אביב: שרברק, תש"ח. (1948)
- הגיבור בכבלים**, ויקטור הוגו, עברית: ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תש"ט. (1949)
- חשבון**, ז' אריאל, מ' ברסלבסקי, תל-אביב: מסדה תש"ט. (1949)
- אביב**, ז' אריאל, ל' קיפניס, ציורים: שמיר, תל-אביב: התקופה, תש"י. (1950)
- סיפורי פ' קופר לילדים**, תרגום: ח' אמיר, ערוכים בידי ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תש"י. (1950)
- המוהיקני האחרון**, פ' קופר, תרגום: חיים אמיר, ערך: ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תש"י. (1950)
- הפיל הדוגר**, בעריכת ז' אריאל וי' אבנון, תל-אביב: מסדה, תש"י. (1950)
- מקראות**, ז' אריאל, ל' קיפניס, ירושלים: מסדה, תש"י. (1950)
- מקראות ישראל**, ז' אריאל, מ' בליך, נ' פרסקי, ירושלים: מסדה, תש"י. (1950)
- ניל הקטנה**, צ' דיקנס. תרגום: ב' קרופניק; ערך: ז' אריאל, ציורים: ב' גבירץ, תל-אביב: שרברק, תש"י. (1950)
- סמבו הקטן**, תל-אביב: שרברק, תש"י. (1950)
- פיפ פעוט**, צ' דיקנס, תרגום: צ' רון, ערך: ז' אריאל, ציורים: ב' גבירץ, תל-אביב: שרברק, תש"י. (1950)
- חכמים וטיפשים**, ליקט וכתב ז' אריאל, ציורים: ב' גבירץ, תל-אביב: שרברק, תש"י. (1950)
- אנציקלופדיה מעין**, ערך ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תשי"א-תשי"ט. (1951 – 1959)
- אגדות האחים גרים**, בעריכת ש"ז אריאל, תרגום: א"ל יעקבוביץ, תל-אביב: יזרעאל, תשי"ב. (1952)
- גדולי עולם**, תל-אביב: שרברק, תשי"ב. (1952)
- דוד קופרפילד**, צ' דיקנס, תרגום: ב' קרופניק, ערך: ז' אריאל, ציורים: ב' גבירץ, תל-אביב: שרברק, תשי"ב. (1952)
- ספר חשבון**, ז' אריאל, מ' בר-סלע, תל-אביב: מסדה, תשי"ב. (1952)

- שיבולי פז: מבחר סיפורים, אגדות ומעשיות**, ליקט וכתב ז' אריאל, ציורים: ב' גבירץ, תל-אביב: שרברק, תשי"ב. (1952)
- משלי שועלים ושאר בעלי חיים**, תרגם: ז' אריאלי, ציורים: י' גרבינסקי, תל-אביב: לוי-אפשטין, תשי"ב. (1952)
- סיפורי קורולנקו לילדים**, תרגם ח' אמיר, עיבד וערך ז' אריאל, תל-אביב: מאור, תשי"ג. (1953)
- שחרות: מבחר סיפורים מחיי הנוער**, ערוך בידי ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תשי"ג. (1953)
- משנה לתלמידים**, מסודרת ומפורשת ע"י י' אמוראי, ז' בהרב, תל-אביב: מסדה, תשי"ג. (1953)
- הגמדים מן ההר**, גריס לודג', תרגם: ד' זעירא, ערך: ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תשט"ו. (1955)
- העולם הקטן**, כתב ז' בהרב, תל-אביב: יזרעאל, תשט"ו. (1955)
- מעשים טובים**, כתב ז' בהרב, תל-אביב: יזרעאל, תשט"ו. (1955)
- תולדות ספרות ישראל**, כרך א'-ג', י' צינברג, מהדורה עברית בידי ז' אריאל וב' קרוא, תל-אביב: י. שרברק תשט"ו. (1955)
- אנציקלופדיה דעת**, בעריכת ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תשט"ז. (1956)
- באר הקסמים: אגדות מארץ יפן**, ליקט ועיבד: ז' אריאל, ציורים: ל' פוגל, תל-אביב: מסדה, תשט"ז. (1956)
- ילקוט הילד**, ערוך בידי ז' בהרב וי' אבנון, תל-אביב: מסדה, תשט"ז. (1956)<sup>59</sup>
- מורשת אבות**, תל-אביב: שרברק, תשי"ז. (1957)
- הארנבת החכמה**, ז' אריאל וי' אבנון, תל-אביב: מסדה, תשי"ז. (1957)
- אנציקלופדיה מאיר נתיב: להליכות, מנהגים, דרכי מוסר ומעשים טובים**, רמת גן: מסדה, תש"ך. (1960)
- הרפתקאותיו ומעשי גבורתו של הברון מינכהויזן**, כתובים לילדים בידי ז' אריאל, ציורים: א' אליעז, תל-אביב: מסדה, תש"ך. (1960)
- נביאים, כתובים מפורשים: פרקים לכיתה ח**, את הפירוש כתב ש"ז אריאל, תל-אביב: עדי, תש"ך. (1960)
- פרה מן הירח: אגדות מארץ הודו**, ליקט ועיבד ז' אריאל, ציורים א' אליעז, תל-אביב: מסדה, תש"ך. (1960)
- אל כוכבי הלכת**, פ' קלושנצב, ציורים: ש' לורבר, תל-אביב: מסדה, תשכ"א. (1961)
- העיש: אגדות מארץ רוסיה**, תל-אביב: מסדה, תשכ"א. (1961).

59 תחת כותרת זו פורסם לפחות עוד קובץ אחד, בעל הרכב סיפורים שונה.

- הר השמש: אגדות מארץ סין**, ליקט ועיבד ז' אריאל, ציורים: ל' פוגל, תל-אביב: מסדה תשכ"א.  
(1961)
- כתיב ולשון: עבודות בלשון ובכתיב למקראות ישראל**, מאת ז' אריאל, מ' בליך, נ' פרסקי, תל-אביב:  
מסדה, תשכ"א. (1961)
- ספר החג והמועד**, מהדיר: ז' אריאל, תל-אביב: עם עובד תשכ"ג. (1962)
- התיירים**, ירושלים: המכון העברי להשכלה בכתב בישראל, תשכ"ד. (1964)
- מאגדות עמנו**, ליקט: ז' אריאל, תל-אביב: יזרעאל, תשכ"ד. (1964)
- ג'לסומינו בארץ השקרנים**, ג'אני רודארי, תרגם ז' אריאל, רמת-גן: מסדה, תשכ"ד. (1964)
- מאגדות עמי**, תל-אביב: יזרעאל, תשכ"ד. (1964)
- נוצת זהב: אגדות יהודיות**, ליקט וכתב ז' אריאל, ציורים: א' אליעז, תל-אביב: מסדה, תשכ"ד  
(1964)
- תורת החיבור: קורס שיטתי ללימוד הבעה עברית**, צ' צמריון, ש' אריאל, ירושלים: המכון העברי  
להשכלה בכתב בישראל, תשכ"ד. (1964)
- אגדת פרח השרך**, ליקט וכתב לילדים: ז' אריאל, ציורים: ג' אולמן, רמת-גן: מסדה, תשכ"ה.  
(1965)
- איש המסתורין**, ז'ול ורן, תרגם ועיבד לילדים: ד' תנעזר, ערך: ז' אריאל, תל-אביב: ש. שרברק,  
תשכ"ה. (1965)
- אלפוני**, צ' וילנסקי, ז' אריאל, נ' פרסקי, רמת-גן: מסדה, תשכ"ה. (1965)
- היכל האושר**, ליקט וכתב לילדים: ז' אריאל, ציורים: ג' אולמן, רמת-גן: מסדה, תשכ"ה. (1965)
- יקר מזהב**, ליקט וכתב לילדים: ז' אריאל; ציורים: ג' אולמן, רמת-גן: מסדה, תשכ"ה. (1965)
- כנף התכלת**, ליקט וכתב לילדים: ז' אריאל; ציורים: ג' אולמן, רמת-גן: מסדה, תשכ"ה. (1965)
- לקטנים**, כתב וליקט: ז' בהרב, תל-אביב: יזרעאל, תשכ"ה. (1965)
- פיל פילון**, מסופר עפ"י לועזי ביד: ז' אריאל, תל-אביב: מסדה, תשכ"ה. (1965)<sup>60</sup>
- תאומי המערות**, ל' פיטש פרקינס, עברית: ז' אריאל, תל-אביב: יזרעאל, תשכ"ה. (1965)
- תורה נביאים כתובים לחיילי צבא-הגנה לישראל**, פירוש: ש"ז אריאל, תל-אביב: ידיעות אחרונות,  
תשכ"ה. (1965)
- בן שבט הפזנים**, ז' רוני, תרגם ועיבד: ז' אריאל, גבעתיים: מסדה, תשכ"ו. (1966)

60 ולפי זיוה שמיר בשנת תשט"ו. ראו: זיוה שמיר, **תיבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן**, תל-אביב:  
הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 231, הע' 5.

**הבעה עברית**, שלמה אריאל, ירושלים: המכון העברי להשכלה בכתב בישראל, תשכ"ו. (1966)

**המקראה שלי**, ז' אריאל, ב' אביבי, נ' פרסקי, ציורים: ה' הכטקופף, רמת-גן: מסדה, תשכ"ו. (1966)

**בארץ החלומות: קובץ סיפורים לפעוטות**, סיפר מחדש: ז' אריאל, רמת-גן: מסדה, תשכ"ז. (1967)

**נפלאות עולמנו**, כתב וערך: ז' אריאל, תל-אביב: שרברק, תשכ"ז. (1967)

**שבילים: סדרת מקראות ללימוד הספרות והלשון**, ז' אריאל, נ' פרסקי, ציורים: ה' הכטקופף, תל-אביב: מסדה, תשכ"ח. (1968)

**הווי ומנהגים**, מאת: ש"ז אריאל, רמת-גן: מסדה, תשכ"ח. (1968)

**לחביבי**, ליקט וערך: ז' אריאל, ציורים: ב' גבירץ, תל-אביב: יזרעאל, תשכ"ח. (1968)

**לקסיקון לתודעה יהודית**, רמת-גן: מסדה, תשכ"ח. (1968)

**עשרים למדינת ישראל: מקראה**, ערך: ז' אריאל, תל-אביב: יחדיו, תשכ"ח. (1968)

**אוצר משלים**, ליקט ז' בהרב, איורים: ב' גבירץ, תל-אביב: יזרעאל, תשכ"ד.<sup>61</sup>

**הדייג ודג הזהב: אגדה עממית**, תרגם: ז' אריאל, ירושלים: משרד החינוך, תשכ"ד.

**כיבוש הארץ**, ליקט: ז' אריאל, ל' קיפניס, תל-אביב: התקופה, תשכ"ד.

**משפחה**, ז' אריאל, ל' קיפניס, תל-אביב: התקופה, תשכ"ד.

**אוליבר טויסט**, צ' דיקנס. תרגם: ח' אמיר, ערך: ז' אריאל, ציורים: ב' גבירץ, תל-אביב: שרברק, תשכ"ד.

**מקראות חדשות**, ז' אריאל, לוי קיפניס, ירושלים: מסדה, תשכ"ד.

## **רשימה 2: רשימת פרסומי שלמה זלמן אריאל לפי נושאים<sup>62</sup>**

**ספרי שלמה זלמן אריאל: סדרות של סיפורים לילדים**

**מגילות לבתי הספר**, תל-אביב: אמנות, 1930 ואילך.

**הדסים**, תל-אביב: יזרעאל, 1942 ואילך.

**ראשית: ספרייה לילדים קטנים**, רמת-גן: מסדה, 1947 ואילך.

**ילקוט פלאים**, רמת-גן: מסדה, 1965 ואילך.

**פרפרים: ספרייה לילדים**, רמת-גן: מסדה, תשכ"ד.

**מחרוזת**, ירושלים: משרד החינוך, תשכ"ד.

61 חסרה שנת דפוס.

62 לפרטים ביבליוגרפיים מלאים ראו רשימה 1.

שלבים, תל-אביב: יזרעאל, חש"ד.

- ספרי שלמה זלמן אריאל: עיבודים, תרגומים וסיפורים שונים לילדים  
גורן: שירים נבחרים לילדי ישראל מאת ש' טשרניחובסקי (1922)
- 101 מעשיות, אגדות וסיפורים (1930)
- גשמים (1930)
- חנן הגנן (1930)
- אגדת הרקפת (1931)
- בחצר (1931)
- במשפחה (1931)
- הזאב והגדיים (1931)
- החתלתולה וזנבה (1931)
- הפרה ועגלתה (1931)
- השמים נופלים (1931)
- התרנגול הגיבור (1931)
- מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת (1931)
- מעשה בארנבת (1931)
- פרח לב הזהב (1931)
- שבת (1931)
- שלושה דובים (1931)
- בת גלים (1932)
- העז החכמה (1932)
- קן ציפור (1933) [?]
- סיפורים (1936)
- שאלה ותשובה (1937) [?]
- הזמיר והצפרדע (1937) [?]
- אליעזר בא לעזר (1937) [?]
- חתול מלמד סדר (1937) [?]



אב מספר לבנו (1937[?])

הילד הציפור (1937[?])

הילדה המבקשת סליחה (1937[?])

הילדים ועץ התאנה (1937[?])

הרוח (1937[?])

היה בריא! (1938)

גשש (1940)

האדם ועמלו (1940)

שירים (1940)

אגדות המזרח (1942)

חיות ועופות (1942)

פלאים (1942)

כרם הקסמים (1944)

כוכב הצפון (1945)

אוצר מסעי הפלאות (1946)

הבית הקטן (1947)

הקוף וזנבו (1948)

ילקוט חדש (1948)

סיפורים (1948)

סיפורי דיקנס לילדים (1948)

הגיבור בכבלים (1949)

אביב (195[?])

סיפורי פ' קופר לילדים (1950)

המוהיקני האחרון (1950)

הפיל הדוגר (1950)

מעשיות (1950)

ניל הקטנה (1950)

סמבו הקטן (1950)

פיפ פעוט (1950)  
חכמים וטיפשים (1950)  
אגדות האחים גרים (1952)  
דוד קופרפילד (1952)  
שיבולי פז: מבחר סיפורים אגדות ומעשיות (1952)  
משלי שועלים ושאר בעלי חיים (1952)  
סיפורי קורולנקו לילדים (1953)  
שחרות: מבחר סיפורים מחיי הנוער (1953)  
הגמדים מן ההר (1955)  
העולם הקטן (1955)  
מעשים טובים (1955)  
ילקוט הילד (1956)  
מורשת אבות (1957)  
הארנבת החכמה (1957)  
הרפתקאותיו ומעשי גבורתו של הברון מינכהויזן (1960)  
מאגדות עמנו (1964)  
נוצת-זהב: אגדות יהודיות (1964)  
אגדת פרח השרך (1965)  
איש המסתורין (1965)  
היכל האושר (1965)  
יקר מזהב (1965)  
כנף התכלת (1965)  
לקטנים (1965)  
פיל פילון (1965)  
תאומי המערות (1965)  
בן שבט הפזנים (1966)  
בארץ החלומות: קובץ סיפורים לפעוטות (1967)  
לחביבי (1968)

אוצר משלים (חש"ד)

הדייג ודג הזהב: אגדה עממית (חש"ד)

כיבוש הארץ (חש"ד)

משפחה (חש"ד)

אוליבר טויסט (חש"ד)

### **ספרי שלמה זלמן אריאל: סיפורי עם מהפולקלור העולמי**

באר הקסמים: אגדות מארץ יפן (1956)

פרה מן הירח: אגדות מארץ הודו (1960)

העיש: אגדות מארץ רוסיה (1961)

הר השמש: אגדות מארץ סין (1961)

### **ספרי שלמה זלמן אריאל: מקראות ללימוד מקצועות העברית (מחבר שותף)**

עבודה ויצירה: ספר לעבודות בכתב לשנות הלימודים השנית והשלישית (1923)

שחר: אלפון חדש, ספר לימוד להתחלת הקריאה, הכתיבה והדיבור העברי (1927)

ספר השעשועים ל"ספר הכיתה" (1930)

מקראות: ספר הכיתה (1930 ואילך)

המקראה שלי (1966 ואילך)

שבילים (1967 ואילך)

כתיב ולשון: עבודות בלשון ובכתיב למקראות ישראל (1961)

תורת החיבור: קורס שיטתי ללימוד הבעה עברית (1964)

אלפוני (1965)

הבעה עברית (1966)

מקראות חדשות (חש"ד)

### **ספרי שלמה זלמן אריאל: אנציקלופדיות (מחבר שותף)**

אנציקלופדיה מעין (1951)

אנציקלופדיה דעת (1956)

**ספרי שלמה זלמן אריאל: תנ"ך, משנה, תפילה ומסורת ישראל (מחבר שותף)**

תנ"ך עם ביאור: מקרא מפורש (1941 ואילך)

סידור תפילה שלמה: לכל ימות השנה (1946)

משנה לתלמידים (1959)

ספר החג והמועד (1963)

אנציקלופדיה מאיר נתיב: להליכות, מנהגים, דרכי מוסר ומעשים טובים (1960)

לקסיקון לתודעה יהודית (1968)

הווי ומנהגים (1968)

**ספרי שלמה זלמן אריאל: היסטוריה יהודית, היסטוריה כללית וביוגרפיה (מחבר שותף)**

פרשיות בתולדות העמים (193[?])

פרשיות בתולדות ישראל (1935)

גדולי עולם (1952)

עשרים למדינת ישראל: מקראה (1968)

**ספרי שלמה זלמן אריאל: ספרי לימוד במתמטיקה ומדעים (מחבר שותף)**

מינרלוגיה: לבתי ספר עממיים ותיכונים (1922)

צמחים: קורס שלם של בוטניקה לבית-הספר ולמתלמדים (1923)

אריתמטיקה (1925)

ספירה (1929)

חשבון: לפי ספרי החשבון של הפרופ' יוהנס קיהנל (1938 – 1940)

אל כוכבי הלכת (1961)

נפלאות עולמנו (1967)



שלמה זלמן אריאל בחדר המנהל בבית הספר "ביאליק" בתל-אביב, בסביבות 1955. התמונה באדיבות אורה טבת

## ביבליוגרפיה

- אופק, א'. (1970). **עולם צעיר: אנציקלופדיה לספרות ילדים**. רמת-גן: מסדה.
- אופק, א'. (תשמ"ד). **תנו להם ספרים: פרקי ספרות ילדים**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- אופק, א'. (תשמ"ה). "תרגומים מעשה 'אמנות': תרומתה של הוצאת 'אמנות' לספרות הנוער שלנו", **ספרות ילדים ונוער**, כרך יא, חוב' ב-ג, עמ' 31-35.
- אופק, א'. (תשמ"ח). **ספרות הילדים העברית: 1900-1948**. תל-אביב: דביר.
- אלמוג, ע'. (1997). **הצבר – דיוקן**. תל-אביב: עם עובד.
- אנדרסון, ב'. (2000). **קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

אתר, ת'. (1976). **אמא הולכת לכתה א'**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

דורמן, מ'. (1991). **נתן אלתרמן: פרקי ביוגרפיה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

דר, י'. (תשס"ז). **ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורי-תרבותי**. תל-אביב: מכון מופ"ת.

דר, י'. (2013). **קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930-1950**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

הראל, ש'. (תשנ"ג). **קול מעמק קול מהר: פנים, תחנות ומהלכים בספרות העברית לילדים**. בית ברל: מרכז ימימה לספרות ילדים.

זרובבל, י'. (2006). "בין 'היסטוריה' ל'אגדה': גלגולי תל-חי בזיכרון העממי", בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), **להמציא אומה: אנתולוגיה**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 199-216.

חובב, ל'. (תשמ"ז). **יסודות בשירת הילדים בראי יצירתה של לאה גולדברג**. ירושלים: כרטא.

חיות, ש'. (תרצ"ג). **אוצר בדויי השם**. וינה: הינריך גלנץ.

הלפרין, ח'. (תשע"א). **המאסטרו: חייו ויצירתו של אברהם שלונסקי**. תל-אביב: ספרית פועלים.

כהן, ח'. (תשס"ו). "מאבקם של בני משפחת צוקרמן בהוצאת הספרים העברית 'אחיאסף': לקורותיה של חנות ספרים יהודית בוורשה בראשית המאה העשרים", בתוך: סלוחובסקי מ' וקפלן י' (עורכים), **ספריות ואוספי ספרים**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 287-305.

כהן, ח'. (תשס"ו). **בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19**. ירושלים: י"ל מאגנס.

לאור, ד'. (2013). **אלתרמן: ביוגרפיה**. תל-אביב: עם עובד.

מירון, ד'. (1987). **בודדים במועדם: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים**. תל-אביב: עם עובד.

משיח, ס'. (2000). **ילדות ולאומיות: ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים 1790-1948**. תל-אביב: צ'ריקובר.

נוימן, ב'. (2009). **תשוקת החלוצים**. תל-אביב: עם עובד.

עמיחי-מיכלין, ד'. (תשס"א). **אהבת אי"ש: אברהם יוסף שטיבל**. ירושלים: מוסד ביאליק.

קרסל, ג'. (1965). **לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**. תל אביב: ספרית פועלים: כרך א'.

שביט, ז'. (2006). "'הרכשת כבר את המפתח לאוצרות תרבותנו?' הוראת עברית והמצאתה של תרבות לאומית בתנועת העבודה", בתוך: דהאן י' ווסרמן ה' (עורכים), **להמציא אומה: אנתולוגיה**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 352-353.

שמיר, ז'. (1989). **עוד חוזר הניגון: שירת אלתרמן בראי המודרניזם**. תל-אביב: פפירוס.

שמיר, ז'. (2005). **תיבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

שרברק, ש'. (תשט"ו). **זיכרונות המוציא לאור שלמה שרברק**. נערך בידי א"א עקיבא, ירושלים: ש. שרברק.

שרפשטיין, צ'. (תש"ט). **תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים**. ניו-יורק: עוגן, כרך ג'.

Hobsbaum, E. and Ranger, T. (eds.). (1983). **The Invention of Tradition**. Cambridge: Cambridge University.

Gellner, E. (1983). **Nations and Nationalism**. Oxford: Blackwell.

Tadmor-Shimony, T. (2013). "Yearning for Zion in Israeli education: Creating a common national identity", **Journal of Jewish Identities** 6 (1) pp. 1-22.